

SZOBOSZLAI ZSOLT

A szociális földprogram hatékonysága¹I. Előzmények, a szociális földprogram tartalma²

Az 1990-es évek társadalmi-gazdasági változásai nyomán felgyorsult a magyarországi szociálpolitika átalakulási folyamata. A társadalom szerkezete robbanásszerűen átalakult, nőtték a jövedelmi különbségek, s jelentkezett a tömeges és tartós munkanélküliség. Ez a folyamat különösen az innovációra, illetve a válság kezelésére felkészületlenebb, annak kezeléséhez eszközökkel kevésbé rendelkező, rurális térségekben élők körében jelentkezett erőteljesen³.

Tudjuk, hogy a szociális földprogram a két háború közötti időszak hazai produktív szociálpolitikai kísérleteinek megújítása. Ez a régi-új támogatási rendszer a vidéki munkanélküliség és egyéb típusú hátrányok bizonyos mértékű kezelésére lehet alkalmas. A történeti előzményeket felhasználva, a jelenlegi körülményekhez alakítva indult tehát 1992-ben a szociális földprogram megújított programja.

A földprogram tartalma összefoglalóan a következő: *mezőgazdasági termelésre alkalmas vagyonnal nem, vagy azzal kis mértékben rendelkező (azt hatékonyan működtetni nem tudó), szociálisan hátrányos helyzetű családoknak kedvezményes szolgáltatásokkal, juttatásokkal lehetőséget kell teremteni háztáji jellegű kistermelésre, illetve állattartásra, az egyéni és közösségi, valamint a helyi erőforrások kihasználásával.*

A szociális földprogram *produktív* szociálpolitikai eszköz, amely a természetbeni támogatások körébe sorolható, ugyanakkor az általános természetbeni támogatásoktól jelentős mértékben különbözik. A természetbeni juttatások működő rendszeren keresztül való biztosítása jelentősen megnöveli a támogatások eredményességét. A felhasználás útja nyomon követhető, lehetőség van a folyamat korrekciójára, a tanácsadás, képzés megvalósítására.

A produktív szociális programok keretében tehát a *termelés támogatása*

¹ Az eredeti tanulmány (57 oldal + mellékletek) 1997 decemberében a Népjóléti Minisztérium XVI. Intézményi és Szociális Szolgáltatási Főosztályának megbízása alapján az Esély Alapítvány Regionális Forrásközpontjában, Szolnokon készült. Közreműködött dr. Nagyné Varga Ilona és Szarvák Tibor.

² Serafin József: Szociális földprogram kialakítása, működtetése a településeken (1997. szeptember, Népjóléti Minisztérium, kézirat) tanulmánya alapján.

³ Egyre nyilvánvalóbb, hogy az inaktív rétegekre irányuló ellátások működtetése mellett nagyobb arányban kell figyelmet fordítani az *aktív korú és munkaképes rétegek* szociális problémáit kezelő megoldásokra.

valósul meg a szociálisan hátrányos helyzetűek részére nyújtott *kedvezményes* – ha kell, ingyenes – *szolgáltatások, juttatások* formájában. Így a támogatott család az általa végső soron elfogyasztott vagy újrahasznosított, támogatásból származó javakat nagy részben a saját munkájával állítja elő, sok esetben pedig egyébként teljesíthetetlen költségeket vált ki a szűkös megélhetést is alig biztosító családi költségvetésből.

A családi gazdálkodás beindítása, bővítése tartós folyamattá válhat, ha a támogatással a rászoruló család egy határt lép át, amit *önerejéből* valószínűleg nem tudott volna megtenni. Ezzel a támogatási módszerrel bevonható a gazdálkodási folyamatba a család munkaereje, anyagi és tárgyi eszközei stb.

A kutatást megelőző tapasztalatok⁴ alapján a következő területeken mutatkozik hasznosnak a program:

- A helyi szociálpolitika új, rendkívül rugalmas, átlátható, gazdasági elemmel *bővült*. Túlélési és a hátrányos helyzetből való kivezetési programként egyaránt használható;
- *produktív* jellege miatt a támogatottság morálisan elfogadhatóbb, mint a segélyezés, mind az egyén, mind a helyi társadalom számára. Az aktivitás csökkenti a tartós munkanélküliség okozta, mentális problémákat. A program frissen tart vagy megerősít készségeket, motivációkat, és ez *növeli az esélyt* arra, hogy az érintettek előnyösebb helyzetbe jussanak;
- javul a helyi társadalmi integráció, kapcsolatok, szerveződések jönnek létre. Erősödik a helyi gazdasági és társadalmi *autonómia*. Növekszik a *tolerancia* a társadalmi rétegek között;
- bővül a megélhetési *élettér*, csökken az elvándorlási kényszer hatása;
- a program során kihasználatlan emberi, tárgyi és természeti *erőforrások* vonnak be a szociális rendszerbe, valamint egy általános értékteremtő folyamatba;
- javul a *vagyonbiztonság*.

A szociális földprogram és a hasonló típusú támogatási rendszerek iránti *társadalmi igény* széles körű. A vidék jelenlegi helyzete és az agrárgazdaság várható változásai továbbra is szükségessé teszik a mezőgazdasági kistermelés egyúttal *szociális célú* támogatását. A program gazdáinak várakozása szerint a szociális földprogram és az ehhez hasonló, produktív szociális támogatási rendszerek szerves részévé válhatnak a hazai szociálpolitikának.

II. A minta jellemzői, a vizsgálat fő területei

A szociális földprogram vizsgálati, nyomonkövetési rendszerében aktuálissá vált⁵ a szociális földprogramok *hatékonyságának* vizsgálata.

Adatfelvételi módszerként a véletlenszerű mintán kialakított, a kedvezményezett családok körében kérdezőbiztosokkal bonyolított személyes kér-

⁴ A Népjóléti Minisztérium értékelése szerint.

⁵ A Népjóléti Minisztérium Intézményi és Szociális Szolgáltatási Főosztálya 1997. szeptemberi megbízása alapján.

dőíves lekérdezést, illetve a vizsgált megyék érintett településeire kiterjedő, úgynevezett „működtetői” kérdőívek települési kitöltését választottuk. A hatékonyságvizsgálatok – felfogásunk szerint – első fázisában három (Békés, Hajdú-Bihar és Jász-Nagykun-Szolnok) megyére terjedt ki a kutatás⁶.

A véletlenszerűen kialakított, a területi arányokat is figyelembe vevő résztvevői minta 117 fős (61 nő és 56 férfi). Ez a minta az alapsokaságnak kb. a 13 százaléka. Számában és belső arányaiban is *reprezentálja* a vizsgált kört.

Az első elemzések szintjén két szempont kezelését tartjuk feltétlenül megjeleníthetőnek⁷. Egyrészt a területi-megyei megoszlásokat, másrészt az etnikai (roma, nem roma) arányokat is figyelemmel kísértük⁸.

A *vizsgálat fő területei*⁹ tehát a kedvezményezett családok körében felvett kérdőívekből, illetve a települési-működtetői kérdőívekből nyert adatokra, információkra támaszkodnak. A megkérdezettek minden esetben a szociális földprogramban dolgozó személyek voltak.

III. A kedvezményezett családok

1. A kedvezményezett családok szociológiai jellemzői

A 117 megkérdezett 52,1 százaléka (61 fő) nő, 47,9 százaléka (56 fő) férfi. Az általános és nemi arányok a megyei-területi átlagot tekintve is kiegyenlítettek.

A *romák aránya* az összes megkérdezett között 30,8 százalék (36 fő), Békés és Hajdú-Bihar megyében magasan felülreprezentált.

Egy főttől tizennégy főig terjed a közös háztartásban együtt élők száma. Jellegzetes családnagyság mindhárom megyében az ötfős család, Hajdú-Biharban és Jász-Nagykun-Szolnok megyében még a négyfős család. A cigány

⁶ A települési *alapsokaság* Békés megyében 12 településből (Békés, Battonya, Elek, Gádoros, Kisdombegyház, Méhkerék, Mezőgyán, Mezőkovácsháza, Okány, Vésztő, Zsadány, Újszalonta), Hajdú-Biharban szintén 12 településből (Bihardancsháza, Egyek, Hajdúszóvát, Körösszakál, Körösszegapáti, Komádi, Létavértes, Magyarhomorog, Mezőpeterd, Mezősas, Nagyrábé, Vámospercs) és Jász-Nagykun-Szolnok megyében 7 településből (Cibakháza, Mesterszállás, Ócsód, Tiszabó, Tiszabura, Tiszasas, Tiszaug) állt. Összesen 31 településről kértünk adatokat.

⁷ Ez a dolgozat nem lehet több egy kutatási beszámolóknál, ugyanis kiérlelt, az összefüggéseket, letisztult(abb) megállapításokat hordozó tanulmány(ok) készítése a szociális földprogram alaposabb monitoring vizsgálatával, a teljesebb településkör felmérését követően válhat aktuálissá.

⁸ Kemény István 1971-es vizsgálatához hasonlóan „azokat a személyeket soroltuk a romákhoz, akiket a nem roma környezet annak tart.” (Havas Gábor–Kemény István: A magyarországi romákról, *Szociológiai Szemle*, 1996.)

⁹ A *kedvezményezett családoknál* vizsgáltuk a családok szociológiai jellemzőit, iskolai végzettségét, a kérdezettek foglalkozási életútját 1980-tól napjainkig, viszonyát a munkanélküliséggel, a szociális földprogram előzményeit és feltételeit, a családok szociális ellátottságát, a szociális földprogram konkrét tapasztalatait, hatásait, a megkérdezettek terveit. A *működtetői kérdőív* főbb fejezetei a következők: általános, a településekkel, az ott folyó szociális földprogramokkal kapcsolatos információk, a programindítás tapasztalatai, a működtetői feladatot ellátó szervezet adatai, a célcsoport szociológiai jellemzői, a belső szabályozások és szankciók köre, a támogatások és források számbavétele, a felhasznált földterületek jellemzői, a szociális földprogram hatásai, perspektívái, a működtetők jövőképeképzelései.

családoknál is a 4–5–6-fős család a legjellegzetesebb, együttesen a teljes minta roma részének közel kétharmadát képviselik.

A családok és lakóépületük *komfortfokozatára*, infrastrukturális ellátottságára, *felszereltségére* vonatkozó kérdéseink elemzésekor érdemesebb a válaszokat a „*nincs*” kategória felől megközelíteni.

Vezetékes vízzel a megkérdezettek átlagosan 14,5 százaléka nem rendelkezik. A roma népességnél ez az arány 19,4 százalékos. Vezetékes gáz a minta felében nincs. Ezen belül kiugró Hajdú-Bihar megye, ahol ez az adat 65,9 százalék és a roma népesség, ahol 77,8 százalék. Villany összesen négy családnál hiányzik, ebből egy roma háztartás. Fürdőszobája a kérdezettek több mint 28 százalékánál nincs. Ugyanez az adat a roma népességnél magasabb értéket mutat, hiszen 44,4 százalékos. A fürdőszobánál magasabb a komforthiány a vízöblítéses vécék arányát szemlélve. Nincs vízöblítéses vécé a lakások 43,6 százalékában, a roma lakosság 63,9 százalékánál. A csatornázottság terén kettős a kép: derítős, „belső” csatornázottsággal csak a minta harmada (34,2 százalék) nem rendelkezik, utcai csatlakozású csatornával viszont szinte senki (94 százalék). A cigány népesség komforthiányadatai itt is rendre magasabbak az általános képnél: derítő nélküli a háztartások 41,7 százaléka, utcai csatornával pedig 97,2 százalékuk nem rendelkezik.

A családok 2/3-ának nincs telefonja, a romáknál ez az arány is magasabb: 83,3 százalék. A parabola-antenna, a nyugati gépkocsi, a számítógép, az automata mosógép, a mikrohullámú sütő ebben a társadalmi csoportban igen *kevesek luxusaként* jelenik meg. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a felsorolt cikkek átlagosan csak a vizsgált lakások alig több mint tíz százalékában található meg. Ugyanakkor 18 százalékának van keleti gépkocsija és 35 százalékának (!) videója. A cigány népesség körében ennél rendre szegényesebbek a felszereltségek: parabola-antennája, nyugati gépkocsija, automata mosógépe és mikrohullámú sütője közel 94 százalékuknak nincs, számítógéppel egyetlen roma család sem rendelkezik (!), videója viszont a családok 25 százalékának van.

2. Iskolai végzettség, települési származás

A kérdezettek *iskolai végzettsége* általában valamivel magasabb, mint az apáiké, ugyanis mindhárom megyében jellemző az 5–8 osztályos és a szakmunkásképzős végzettség (átlagosan több mint 77 százalék tartozik ebbe a kategóriába). Befejezett középiskolával Békésben néhányan rendelkeznek (pontosan tíz százalék), Jász-Nagykun-Szolnok megyében pedig 25 százalékosan. Diplomája egy romának van Békés megyében. A cigány populáció iskolai végzettsége ennek ellenére alacsonyabb a minta egészénél: van, aki nem járt iskolába, közel 14 százalék végzett 1–4 osztályt, a roma mintának több mint a fele 5–8 osztályt végzett, és a diplomáson kívül nincs, aki érettségizett volna.

Ezek után érdemes megnéznünk, hogy miként vélekednek a kérdezettek arról: vajon gátolta-e valami őket abban, hogy további képzettséget szerezzenek, több osztályt végezhesenek. A teljes mintának csak alig több mint

a fele (51,3 százalék) nyilatkozott úgy, hogy voltak a továbbtanulást gátló tényezők. A cigány mintában az arány hasonló, bár kicsit többen (55,6 százalék) válaszoltak igennel a gátló tényezőket tudakoló kérdésre. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy ennél a kérdésnél nagyon kevés a bizonytalan válaszadó, hiszen mindössze két roma kérdezett nyilatkozott „nem tudom”-mal a feltett kérdésre.

A *gátló okok* között a pénzhány kapta a legmagasabb értéket (átlagosan 40 százalék), de a személyes akarat (15 százalék), a szülői tiltás (10 százalék), illetve a testvérek nagy száma, a korai kényszerű munkakezdés (egyaránt 8,3 százalék) is jelentős szerepet játszott. A minta roma részében is a pénzhány (45 százalék) a legkeményebb akadály. Ezt a szülői akadályoztatás (15 százalék) és a kényszerűen korai munkakezdés, valamint a személyes akarat hiánya (egyaránt 10–10 százalék) követi.

A megkérdezettek 57,3 százaléka a jelenlegi lakóhelyén *született*. Ebből következik, hogy a minta közel fele nem őshonos az adott településen, hanem szüleivel gyermekként vagy felnőttként költözött oda. A romák ennél nagyobb arányban tartoznak az alföldi szóhasználatú „gyűttment” csoportba, ugyanis több mint hatvan százalékuk (61,1) más településen született. Az „itt”, vagyis a vizsgált településen születettek 58 százalékának születtek a szülei, alig 15 százalékának a nagyszülei is az adott településen. A vizsgált minta mindössze 5,8 százalékának származnak innen az ősei is. A cigány alminta hasonló adatokat mutat, mint a teljes minta: 53,3 százalékuknak a szülei is itt születtek, 6,7 százalékuknak a nagyszülei, és 13,3 százalékuknak az ősei szintén.

Ezekből az adatokból arra következtethetünk, hogy a mintában szereplő elszegényedett, társadalmilag egyre inkább szegregálódó, általában alacsony iskolai végzettségű népesség települési *kötődése* tradicionálisan alacsony, a (főleg kisebb) településeken tapasztalható szolidaritás, a rokonsági viszonyok kiterjedtsége, a települési tudatba való beágyazottság stb. nem vagy alig segíti a nehéz helyzetbe kerülteket.

3. A kérdezettek foglalkozási életútja

Érdekesebb, pontosabb és árnyaltabb képet kapunk a szociális földprogramban dolgozókról, ha több időszakon keresztül kíséjük figyelemmel a foglalkozási életutakat.

1980–1985 között

A vizsgált időszakban már munkában állók közel 60 százaléka (59,8) a jelenlegi lakóhelyén, illetve a megye más településén (19,6 százalék), vagy a fővárosban (10,3 százalék) talált munkát. Érdekes, hogy Jász-Nagykun-Szolnok megye vizsgált népessége közül a megyeszékhelyen és a fővárosban senki sem dolgozott. A roma népesség munkahelyei ugyanebben az időszokban másként koncentrálnak. Több mint 40 százalékuk (40,9) a jelenlegi lakóhelyén dolgozott ugyan, de magasabb reprezentációval van jelen a me-

gye más települése, főleg városai (31,8 százalék) és a fővárosi munkahely (22,7 százalék).

Az akkor már munkában állók közül szinte minden negyedik (23,7 százalék) ipari betanított munkás, minden nyolcadik (12,4 százalék) ipari szakképzett, minden hetedik (14,4 százalék) mezőgazdasági szakképzetlen. A roma alminta három főbb megoszlást mutat: jelentős az ipari betanított munkások (45,5 százalék) és az ipari szakképzettek (9,1 százalék) aránya. Ezek főként városi, fővárosi munkahelyekre utaló számok. A közel 20 százalékot (18,2) kitevő mezőgazdasági szakképzetlenek vélhetően a lakóhelyen vagy annak közelében dolgoztak.

A *legjellemzőbb munkahelyek* a mezőgazdasághoz (37,3 százalék) és az iparhoz (36,1 százalék) kötődnek. Eltérő a helyzet a roma népesség esetében: lényegesen magasabb az ipari, építőipari foglalkoztatottság (52,6 százalék) és jelentős (31,6 százalék) a mezőgazdasági munkahelyek aránya.

1986–1992 között

Növekszik a helyben dolgozás (69,8 százalék), megtalálható a megye valamely településéhez kötődő *munkahely* (15,1 százalék) és minimálisra csökken a fővárosi, megyeszékhelyi foglalkoztatás. Már csak egy roma dolgozik a fővárosban, a cigányok zöme is jelenlegi lakóhelyén dolgozik (59,3 százalék), illetve a megye valamely (nem központi!) településén (22,2 százalék).

Beosztások szerint vizsgálva a populációt, láthatjuk, hogy három területen koncentrálnak. Közel húsz százalékuk (18,9) ipari betanított munkásként, több mint tíz százalékuk (11,3) a szolgáltatási, kereskedelmi munkakörben dolgozik, ugyancsak 11,3 százalékuk nyugdíjasként él. Jelentősen csökken az ipari szakképzettek aránya, megjelenik a *munkanélküliség* (1,9 százalék). A roma alminta domináns kategóriája az ipari betanított munkakör (22,2 százalék), jellemzője a mezőgazdasági szakképzetlen és az ipari szakképzett (egyaránt 11,1–11,1 százalék). A munkanélküli arány 3,7 százalék.

A *munkahelyek* jellemzően mezőgazdaságiak (33,3 százalék) és ipariak, építőipariak (30,9 százalék), ugyanakkor megerősödik a kereskedelmi-szolgáltató munkahelyek aránya (14,8 százalék). A fő foglalkoztatók mindhárom megyében a mezőgazdaság és az ipar. A megyék között azonban eltérések is kimutathatók: Békésben elsősorban az iparban, az építőiparban foglalkoztatják a minta jó részét (40 százalék), Hajdú-Biharban és Jász-Nagykun-Szolnok megyében inkább a mezőgazdaságban (40–44 százalék). A cigányok körében domináns foglalkoztató az ipar, az építőipar (40 százalék), jelentős a mezőgazdaság (25 százalék) és növekvő arányú (15 százalék) a kereskedelem és a szolgáltatás.

1993–1997 között

Már a teljes minta zöme (90,4 százalék) dolgozik helyben, néhány százalékra csökken (3,8) a megyében, más településen dolgozók aránya és gyakorlatilag minimális a megyeszékhelyen, más megyében, fővárosban dolgozók száma. A roma alminta 90,4 százaléka is a jelenlegi lakóhelyén dolgozik. Még elő-

fordul, hogy más megyében vállalnak munkát, ugyanakkor erre az időpontra a fővárosból teljesen *kiszorultak* a vidéki lakóhelyű roma munkavállalók.

Ebben az időszakban találkoznak munkavállalóink erőteljesen a *munkanélküliség* problémájával, hiszen a megkérdezettek több mint egyharmada (34,6 százalék) ekkor lesz munkanélküli. Magas (20,6 százalék) a nyugdíjasok aránya, jelentős kategóriát képeznek (14 százalék) az „egyéb” munkakörök. A megyék munkanélkülivé válási dinamikája az átlagtól eltérő, hiszen a vizsgált munkavállalók 25–41 százaléka vált munkanélkülivé ebben az időszakban. A romák helyzete gyorsabban romlik. Ebben az időszakban 46,7 százalékuk válik munkanélkülivé, 13,3 százalékuk nyugdíjas, és 16,7 százalék dolgozik „egyéb” munkakörben.

A maradék *munkahelyek* ágazati megoszlása változatlanul mezőgazdasági (30 százalék) és ipari, építőipari (26,7 százalék) dominanciát jelez, viszont tovább nő a kereskedelmi-szolgáltatási munkahelyek száma (20 százalék). A cigány populációnál is csökken az ipari munkahelyek száma (33,3 százalék), növekszik a mezőgazdaság részaránya (50 százalék) és az önállóan, segítő családtagként munkahelyet teremtők száma (16,7 százalék).

4. A munkanélküliséggel összefüggő viszony

Az előző fejezet adataiból látjuk, hogy 1992 előtt elvéve találunk egy-két munkanélkülit a teljes mintában. 1992–1993-tól mindhárom megyében folyamatosan növekszik a munkanélkülivé válók száma, 1995-ig. 1996-tól (átmenetileg vagy tartósabban?) csökken a munkanélkülivé válók száma. A *romák gyorsabban*, rövidebb idő alatt és tömegesebben lettek munkanélkülivé. Körükben ez a folyamat előbb kezdődik és egy-két év alatt lezajlik.

A munkanélküliség időtartamát vizsgálva legjellemzőbb a 24 hónapja munkanélküliként élők száma (23,2 százalék), és jellemző kategóriákat alkotnak a 12–36 hónapja (8,9–8,9 százalék), valamint a 48 és 72 hónapja munkanélküliek (7,1–7,1 százalék). A romák negyede (25 százalék) szintén 24 hónapja van munka nélkül, de néhányan 60 hónapja vagy annál régebb óta élnek munkanélküliként.

A munkanélküli időszak folyamán a munkanélküliek nagy része (81,4 százalék) *dolgozott*. A romák hasonló arányban (88 százalék) dolgoztak, mint a teljes munkanélküli minta szereplői. A foglalkoztatás jellege jellemzően alkalmi és közhasznú munka. Nincs ez másként a roma populációban sem. A különbség pusztán az alkalmi és közhasznú munka arányaiban rejlik: a romáknál magasabb a közhasznú munkások aránya, míg a nem romáknál az alkalmi munkát végzők vannak többségben.

Feltételeztük, hogy a munkanélküliség átalakíthatja a családok életét és megkérdeztük, hogy milyen terveikről, elképzeléseikről kellett *lemondaniuk*. A válaszokból úgy tűnik, hogy elsősorban a lakással kapcsolatos további építési (56,7 százalék), illetve szépítési (53,3 százalék) tervektől, valamint az üdüléstől, nyaralástól (43,3 százalék) kellett a családoknak elállniuk. Háttással volt még az új társadalmi-gazdasági státusz a rokoni látogatások gyakoriságára (23,3 százalék), és – talán kissé meglepően alacsony értékkel –

a gyerekek taníttatására (16,7 százalék). Az utóbbi tehát vagy nem szenvedett valódi hiányt, vagy – és ezt még reálisabbnak véljük – egyébként sem jut rá megfelelő figyelem, a minta nagyobb részénél nem ez áll a tervek, lehetőségek fókuszában. A roma alminta értékei hasonlóak, gyakorlatilag a teljes mintával azonos arányban oszlanak meg az „igen” válaszok, csak éppen néhány százalékkal erőteljesebben.

5. A szociális földprogram előzményei, feltételei

A szociális földprogram, a lakossági bekapcsolódás lehetőségeinek fő *ajánlója* és koordinátora elsősorban a települési polgármesteri hivatal, azon belül pedig a *hivatal munkatársa* (40 százalék) és a *polgármester* (37,4 százalék). Ugyancsak a polgármesteri hivatal kompetenciája a falugyűlés, a közmeghallgatás 10,4 százalékos értéke. A döntő információforrások tehát az önkormányzatok, annak tisztségviselői és a polgármesteri hivatal munkatársai.

A minta cigány tagjai is főleg a polgármestertől (27,8 százalék) és a polgármesteri hivatal munkatársától (52,8 százalék) kaptak információkat. Megemlítendő még a *kisebbségi önkormányzat* képviselője (19,4 százalék) és a rokoni, szomszédi ajánlók (11,1 százalék) köre.

A megkérdezettek közel 40 százalékanak (39,3) van *saját* (általában kis területű) *földtulajdona*. Ez különösen igaz Jász-Nagykun-Szolnok megyében, ahol ez az arány 63,9 százalékos. A romák körében nem jellemző a földtulajdon, mindössze 10 százalékuk rendelkezik saját tulajdonú földdel. A válaszadók háromnegyede (74,4 százalék) tart haszonállatot. Jellemző állat a sertés (88,5 százalék) és a baromfi (78,2 százalék). A szarvasmarha (9,2 százalék) és a ló (5,7 százalék) tartása nem kifejezetten jellemző a vizsgált népesség körében. Általában megfogalmazhatjuk azt is, hogy az *állattartás* leginkább Jász-Nagykun-Szolnok megyében jelentős. Ez egyaránt igaz a szarvasmarha, a juh és a sertéságazatra vonatkozóan. A közhiedelemmel ellentétben az általunk vizsgált falusi portáknak nem mindegyikén tartanak például baromfit. A romák–nem romák összehasonlításában a nem romák több mint kétszer annyian tartanak haszonállatokat, mint a romák. Szarvasmarhát, juhot a romák egyáltalán nem tartanak, de a szintén nagytestű ló tartása – vélhetően kulturális meghatározottságok folytán is – épp olyan mértékű, mint a nem roma családoknál.

A házakhoz a minta 83,8 százalékában csatlakozik *kert*. A roma családoknál ez kisebb mértékű (66,7 százalék). A kert művelése a döntő többség számára a nehéz körülmények között is természetes szükséglet. Némileg eltér ettől a roma családok válaszaránya: négyötöd részük műveli a kertjét.

A teljes minta több mint harmada jelezte, hogy valamilyen módon *hozzájárult* a földprogramhoz. Leginkább pénzzel (28,2 százalék), termelési eszközzel (26,2 százalék) és saját földterülettel (14,3 százalék). Jellemző még a szállítóeszköz, az épület- és az ingatlanhasználat. A romáknál másként alakultak a belső arányok. A hozzájárulás főként termelési eszközök útján (50 százalék), pénzbeli hozzájárulás (16,7 százalék) és szállítóeszköz (16,7 százalék) révén realizálódott.

Megkérdeztük, hogy létezik-e *szereződés* a megkérdezettek és a program működtetői között. Ez ügyben nagyok a területi szóródások, érdekesek az etnikai alapúnak tűnő különbségek. Hajdú-Bihar megyében a minta közel háromnegyedével (73,2 százalék) kötöttek szerződést, Békésben alig a felével (45 százalék), Jász-Nagykun-Szolnok megyében csak minden huszadik családdal (5,9 százalék). A romáknak kereken a felével kötött szerződés, míg a nem romáknál a szerződők aránya 40,5 százalék. Elképzelhető, hogy eltérőek a program sajátosságai roma és nem roma családok esetében, de az is felmerülhet, hogy a roma családokkal szemben esetleg bizalmatlanabbak a programot működtető szervezetek.

6. Az érintettek véleménye a szociális földprogram tapasztalatairól, hatásairól

Elsőként arra kértünk választ, hogy „ha most indulna ez a lehetőség, *újra belekezdene?*” A válasz önmagáért beszél, hiszen átlagosan több mint a minta 3/4 része (76,5 százaléka) kezdené újra a programot.

Itt is meg kell említenünk a roma népesség kivételes fogékonyságát a szociális támogatások általános és konkrét földprogramos lehetőségei iránt. A cigány minta 9/10 része válaszolt igennel a „belekezdene-e” kérdésre, és csak 2,8 százalék válaszolt „nem tudom”-ot, szemben a teljes minta 13 százalékos bizonytalan válaszarányával. Ezek a válaszok mérvadóak a szociális földprogram hatásait, tapasztalatait illetően, mégis fontosnak véljük a rész-kérdések, a hatásmechanizmusok részletes elemzését is.

Érdekesen oszlanak meg az újrakezdést támogató indokok. A teljes minta csaknem fele (47,2 százalék) jövedelempótlékként tartja fontosnak a programot, minden tizedik (11,1 százalék) a takarmánypótló szerepét emeli ki, míg szintén minden tizedik válaszoló (10,2 százalék) más lehetőség híján tartja fontosnak. Ebben a kérdésben – a kevés kivétel egyikeként – gyakorlatilag megegyezik a cigány almintá válaszüzenete a teljes mintáéval.

Természetesen akadtak a földprogrammal kapcsolatos *problémák* is. Ennek mibenlétét 28,3 százalék a felvásárlás körüli anomáliaként, 19,5 százalék szervezési gondként, 17,7 százalék a mezőgazdasági tanácsok hiányaként, 15,9 százalék a technikai háttér gyenge minőségéeként határozta meg. A megkérdezettek majdnem 40 százaléka (38,9) szerint még nem volt gond a földprogrammal kapcsolatban. A roma almintá részben hasonlóan, bár általában kevésbé kritikusan nyilatkozott a problémákról, mint a teljes minta, másrészt a minta egészére nem jellemző gondokról is megnyilvánult a cigány népesség kisebb csoportja. Ezek: a föld rossz minősége, a romák diszkriminálása és a terméstolvajok garázdálkodása.

Probléma esetén nem tud *kihez fordulni* a minta 14,6 százaléka (minden 7-dik család!). Ez a helyzet különösen Hajdú-Bihar megyében riasztó, hiszen ott 36,7 százalék (!) tanácstalan. A válaszokból kitűnik, hogy a kedvezményezettek jelentős része (36 százalék) feltétlen bizalmat táplál a település választott tisztségviselői iránt, illetve baj esetén a család (összevontan a szűkebb és a tágabb család: 31,3 százalék) az, amelytől támogatás, segítség

várható. A roma családoknál több szempontból is más a helyzet. A település választott tisztségviselői magas bizalmi szintet élveznek (55,6 százalék), viszont a nagy (szűkebb és tágabb) család csak minden ötödik (22,2 százalék) roma számára jelent segítséget. Ugyanakkor a program tanácsadóinak „megajánlott” 11,1 százalék azt is jelzi, hogy számukra a gondok egy része valószínűleg termelési, szakmai jellegű.

A földprogramos tevékenységből a kedvezményezett családok 31 százalékanak keletkezett bevallott pénzjövödelme. A területi különbségeket jól érzékelteti, hogy ez a kör Békésben 15, Jász-Nagykun-Szolnok megyében pedig 51,5 százalék. Az esetleges etnikai különbségekre a földprogramból származó *pénzjövödelmek* terén a 19,4–36,4 százalékos roma–nem roma arány adhat információt. Egy évre vonatkozóan (valószínűleg 1996-ról van szó) a szociális földprogramból a kedvezményezett családok átlagosan 6000–10 000 forintos (22,9 százalék), 51 000 forintos (17,1 százalék), 26 000–30 000 forintos (14,3 százalék) és más, alapvetően 5000 és 50 000 forint közötti összeghez jutottak. Nemcsak a pénzjövödelem szórása nagy, hanem a területi megoszlás is egyenetlen.¹⁰

Úgy tűnik, hogy a szociális földprogram a kedvezményezett családok nagy részének (66,7 százalék) inkább természetbeni hasznot eredményezett. Területileg ez úgy szóródik, hogy Hajdú-Biharban a gazdáknak közel a fele (45 százalék), a másik két megyében a 71–85 százaléka jutott természetbeni jövödelemhez. Ehhez hasonló a roma családok természetbeni részesedése: 3/4 részük jutott így bevételhez. Ez a haszon (az érintettek bevallása szerint) vagy valóban kisebb a pénzjövödelmeknél (zömében 10 000–20 000 forint közötti), vagy az érintettek leértékelik, pontatlanul becsülik meg a mértékét. A romák még alacsonyabb, 5000–10 000 forintos *természetbeni jövödelemről* számolnak be, de közöttük is – mint a teljes mintához hasonlóan – található ennél magasabb, akár 50 000 forint feletti jövödelem is.

Pontosan visszaigazolják a földprogram szociális voltát a *jövödelmek felhasználásáról* gyűjtött adatok. A kedvezményezett családok közel kétharmada (63,5 százalék) a megélhetéshez szükséges kiadásokra fordítja megtermelt többletjövödelmét. 22,9 százalék az életmódjának minőségét javítja akkor, amikor földprogramos bevételeit változatosabb élelmiszerek vásárlására költi. Távlatos célra költ a minta 10,4 százaléka, gyermekei taníttatásakor.¹¹

A roma családokban a földprogramból keletkezett jövödelmet háromnegyed részben (73,3 százalék) a megélhetéshez szükséges kiadásokra fordítják. A vizsgált roma almintában nincs olyan, aki saját termelőeszköz vásárlás

¹⁰ Figyelemre méltó például, hogy a Jász-Nagykun-Szolnok megyei minta kétharmada a 26 000 forintos jövödelemhatár felett található. Feltételezhető, hogy az intenzív kultúrák, például a tiszasasi főliás paprika jövödelmének egy része jelentkezett itt. Azok a romák, akiknek a munkájából pénz is keletkezett, általában 11 000–26 000 forint között kerestek (4 fő), míg két cigány család az 50 000 forint feletti kategóriába sorolta magát.

¹¹ Jó lenne tudni többek között azt is, hogy ezeket a pénzeket mennyiben fordítják a taníttatás minőségi elemeire stb. Néhány százalék (4,2) megrendült társadalmi-gazdasági státusát próbálja valamelyest helyrebillenteni, amikor tartós fogyasztási cikkeket vásárol, és egyaránt egészen kicsi azoknak a száma, akik saját termelőeszköz vásárlásával törekcsenek az új lehetőségek felé (2,1 százalék), illetve azoké, akik élvezeti cikkeket bódulatában keresnek időleges menekülést a problémák elől (2,1 százalék).

lására fordította a pénzét, állati takarmány vásárlására is csak egy fő „gondolt”.

A haszon elmaradásának okai között fő akadályként az időjárás és a művelési költségek mértéke szerepelt, a roma és nem roma mintában egyaránt.

A romák közel negyven (38,9), a nem romák 30,2 százaléka érzi úgy, hogy változott az élete a földprogramban való részvétel óta. A *változás minősége* területileg és etnikailag is eltérő. A teljes minta harmada (32,4 százalék) nem aggódik állandóan a megélhetés miatt, egynegyede korábban kel fel, 5,4 százalékanak újra vannak tervei. A roma almintának több mint a fele (53,3 százalék) tartozik az állandó aggodás terhétől megszabadulók közé.

A többség megítélése szerint a földprogramban való részvétel inkább *előnyökkel* járt, mint *hátrányokkal*. A minta harmada (33,3 százalék) „pénzpótláshoz” jutott, közel ötöde (17,9 százalék) takarmány-kiegészítéshez, csaknem tizede (9,4 százalék) a konyhai felhasználáshoz szükséges zöldségeket termelte meg ilyen módon.

Azt is fontos megjegyeznünk, hogy a megkérdezettek 15,4 százaléka nem tudott (vagy nem akart?) válaszolni erre a kérdésre. A roma alminta 11,1 százaléka ebben a megközelítésben nem tudja, hogy számára a szociális földprogramban való részvétel előnyös vagy előnytelen. Közel egyharmaduk (27,8 százalék) szintén a pénzpótlást jelöli meg a legfontosabb előnyként, 16,7 százalékuk a napi táplálékkiegészítők megteremtését emeli ki, 8,3 százalék utal a program takarmánytermelő szerepére, és ugyanennyien jelölik, hogy más lehetőségük nincs. A romák 11,1 százaléka, a nem romák 9,9 százaléka szerint nem volt haszna a szociális földprogramnak.

Érdekesnek gondoljuk, hogy a program résztvevői találkoztak-e egymással, illetve a település lakossága hogyan viszonyul a szociális földprogramhoz, valamint a kedvezményezett családokhoz.¹²

7. A megkérdezettek tervei

Végül terveikről és kívánságaikról kérdeztük a kedvezményezett családok képviselőit.

A földprogram befejezését követő *tervek* főbb megoszlásaként jellemző, hogy nagy részük (42,2 százalék) nem tudja, mi lesz vele, „majd csak lesz

¹² Rendkívül szórt megyék szerint a *rendszeres találkozó* szervezése: Békés megyében 17,9 százalékos, Hajdú-Biharban 7,3 százalékos, Jász-Nagykun-Szolnok megyében viszont 41,7 (!) százalékos a rendszeres találkozók aránya. A roma alminta 20 százaléka nem vesz részt ilyen összejöveteleken, hasonlóan a teljes minta 21,6 százalékos átlagához.

A település lakossága, az utca, a szomszédok a résztvevők megítélése szerint vegyesen fogadta a „kedvezményezettséget”. Mintánk 30,2 százaléka szerint közömbösebbek voltak, 28,4 százaléka „vegyesnek” értékelte a reakciókat, 14,7 százalék nem tudja. Hasonló arányban örültek és irigykedtek (12,1 százalék) a *környezetükben élők* a kérdezettek megítélése szerint. Nem igazán jellemző a biztatás (3,4 százalék) és az akadályozás (0,9 százalék) sem. A romák körében a közömbösségen (19,4 százalék) és a „vegyes” reakción (25 százalék) túl többen örültek a kedvezményezett családok sikereinek (16,7 százalék), magasabb az irigyek aránya (13,9 százalék), nagyobb azok száma, akik nem tudnak válaszolni (16,7 százalék) és jóval több biztatást (5,6 százalék), illetve akadályoztatást (2,8 százalék) tapasztaltak a kedvezményezettek. Úgy látjuk, hogy a roma alminta (és/vagy) környezete érzelmileg „élénkebb” az általános mintánál.

valahogy” – mondják. Másik nagy részük elsődleges tervei között a rendszeres munka áll (33 százalék). Előfordul, hogy valaki saját földet, egyedi gazdálkodást tervez (7,3 százalék), de az is, hogy a szociális segélyre épít (7,3 százalék).

A romák 38,9 százaléka nem tudja, mi lesz vele, 38,9 százaléka rendszeres munkavégzésre készül, 13,9 százalék számít a szociális segélyre. A romák 2,8 százaléka (szemben a teljes minta 0,9 százalékos értékével) gondolkodik vállalkozás alapításában, és 5,6 százaléka szeretne saját földön gazdálkodni.

A *kívánságok* elsősorban anyagi-pénzügyi vonatkozásúak (37,9 százalék). Fontos érték az egészség (14,7 százalék). A szintén nehéz körülmények között élő roma alminta (hasonlóan a teljes mintához) vágyaiban elsősorban az anyagi-pénzügyi természetűeket (45,7 százalék) preferálja. Itt is fontos érték az egészség (11,4 százalék), kevésbé fontos a rendszeres munka lehetősége (5,7 százalék). Jelentős viszont az ismeretekhez kötődő kívánságok, a *tudásvágy* 8,6 százalékos aránya.

IV. A működtetők

1. Általános információk a településekről és az ott folyó szociális földprogram(ok)ról

Mint előbb már jeleztük, a szociális földprogramot három alföldi megyében (Békés, Hajdú-Bihar és Jász-Nagykun-Szolnok), 31 településen vizsgáltuk. A települések népességszáma változó, széles spektrumot ölel fel. 500 és több mint 8500 között változik. Kétharmad részük ötezernél kevesebb lakost számlál.

A vizsgált települések közül csak 1997-ben a földprogramos foglalkoztatással hatan foglalkoztak, 1996-ban tízen, 1994-ben és 1995-ben is szintén hatan. *Egyetlen* település van (ez Jász-Nagykun-Szolnok megyében fekszik), ahol az elmúlt négy évben végig jelen volt a program.

A *támogatott programok* megoszlása a következő: a növénytermesztési programok támogatottsága a legmagasabb (18 település, 75 százalék), három helyen (12,5 százalék) zajlott növénytermesztési és egyéb tevékenység, két településen a gépvásárlási programok (8,3 százalék) kaptak támogatást és egy településen (4,2 százalék) foglalkoztak csak állattenyésztési tevékenységgel a szociális földprogramon belül.

Az érintett települések zöme (83,3 százalék) *önállóan*, kisebb része (16,7 százalék) pedig *társulásban* vett részt az 1996-os földprogramos pályázatban. Ezt az arányt a közelmúlt és a jelen szomszédsági viszonyainak szubjektív elemei mellett az alföldi tradíciók rendje, a sajátos településszerkezet is befolyásolja. Az önállóan pályázók közül még szándék szintjén sem merült föl sehol konkrét akarat a szomszéd településekkel együttes pályázatra.

Döntésük indokaként az együtt pályázók a hasonló „hozzáállást”, a másik település „témára való érzékenységét”, a települések azonos társadalmi-szociális hátterét emelték ki. A *közös pályázat* lehetőségétől elzárkózók az ön-

kormányzatok eltérő hozzáállásával, a szomszéd település „érzékletlenségével”, a potenciális partnerek különböző erőforrás-lehetőségével, a „tradicionális ellentétekkel” indokolták döntésüket.

A közös pályázatokat főleg gépi szolgáltatásra és növénytermesztési együttműködésre nyújtották be.

2. A programindítás tapasztalatai és a működtető szervezetek

A pályázatok *kulcsemberei* (ők a pályázók, a helyi koordinátorok stb.) a települési önkormányzatok vezetői közül kerültek ki. Funkciójukat tekintve a polgármesterek (62,5 százalék) és a jegyzők (20,8 százalék) a dominánsak. Elvétve fordul elő (8–4 százalék) szakapparátusi dolgozó, települési képviselő és valamely civil szervezet tagja a pályázatok helyi menedzserei között. A kulcsszemélyek iskolai végzettsége a diploma (75 százalék) és az érettségi (25 százalék) között oszlik meg.

A földprogramok kis részében (12,5 százalék) vett részt *vállalkozó* vagy más gazdálkodó szervezet. Ezek elsősorban a helyi termelőszövetkezetek (66,7 százalék) és olyan mezőgazdasági vállalkozók-vállalkozások (33,3 százalék), melyek palántaneveléssel, szaporítóanyaggal foglalkoznak. A működtetői szervezetek megítélése szerint azért nem vontak be több vállalkozást, mert a program vezetői számára ez nem volt fontos (57,1 százalék), vagy mert nincs megfelelő profilú vállalkozás a településen (45,5 százalék). A vállalkozások oldaláról szemlélve azért maradtak távol a programoktól, mert az együttműködés nem kecsegtetett megfelelő haszonnal (37,5 százalék), illetve bizalmatlanok is voltak a szociális földprogram célcsoportjaival szemben (28,6 százalék).

A megvalósított pályázatokban az adott gazdálkodási formát, *termékválasztást* elsősorban a települési *tradíció* (65,2 százalék), a jó tárgyi adottságok (17,4 százalék) és a potenciális értékesítési lehetőségek indokolták. A települések kisebb részében szempont volt még az, hogy az adott téma tűnt pályázatképesnek. A célcsoport felkészültsége viszont nagyon minimális mértékben játszott szerepet a pályázat előkészítő döntéseiben.

A szociális földprogrammal kapcsolatos feladatokat az indulás évében többnyire az *önkormányzat* látta el (45,8 százalék), elkülönített gazdálkodással. Jellemző megoldásként (25 százalék) említhetjük az önkormányzat által erre a célra létrehozott bizottságot és valamely önkormányzati szervezetet, intézményt (12,5 százalék). Alapítvány és közhasznú társaság csekély (8,3–8,3 százalékos) mértékben működtette a programokat. Közalapítvány, civil szervezet vagy egyéb forma az induláskor nem kapott bizalmat.

Az évek során kissé (16,7 százalék) *változott a feladatellátás* szervezeti háttere oly módon, hogy ma már kisebbségi önkormányzat és közalapítvány is működtet programot. A változtatást elsősorban a megnövekedett munka (66,7 százalék) és a kisebbségi önkormányzat igénye, feladatvállalása (33,3 százalék) indokolja.¹³

¹³ *Nonprofit szervezetek* létrehozását öt településen (21,7 százalék) tervezik, amelyek a szociális

A jelenleg működő földprogramot irányító szervezeteknek egyéb *alaptervekenysége* nincs az esetek 54,5 százalékában. Más szociális feladatkör jellemzi még a szervezetek 27,3 százalékát, illetve valamilyen kommunális tevékenység (9,1 százalék) és egyéb feladat (9,1 százalék) tartozik hozzájuk. A szervezetek nem foglalkoznak (át)képzéssel.

3. Támogatások és források

A szociális földprogramban érintett települések 1995-ben és 1996-ban is általában 1–2 millió forint közötti támogatást kaptak a Népjóléti Minisztériumtól. Ehhez kapcsolódóan 82,6 százalék *nem kapott támogatást* a megyei munkaügyi központtól, sem 1996-ban, sem azt megelőzően. Ugyancsak nem csatlakozott *forrás* a szociális földprogramhoz az Országos Foglalkoztatási Közalapítványtól.

1996-ban eszköz és gép, valamint gázolaj vásárlására igényeltek agrártámogatásokat, melyeket meg is kaptak. A támogatás alanyai: az önkormányzat (40 százalék), önkormányzati intézmény (20–20 százalék) és a rászoruló (20 százalék). Az *agrártámogatások* is kisösszegűek: 500 ezer forint alatt és 1 millió forint felett szóródnak. 1995-ben és 1994-ben is jutott ebből az érintett települések egy részének néhány millió forint.

4. A felhasznált földterület

A települések 81,8 százalékában van önkormányzati tulajdonú *földterület*. Ezek nagysága változó: a települések 29,4 százalékában 10 hektár alatti, 23,5 százalékában 11–20 hektár közötti, 17,6 százalékában 40 hektár feletti, egyaránt 11,8 százalékában 21–30 és 31–40 hektár közötti. A szociális földprogram számára 1996-ban általában (66,7 százalék) 10 hektár alatti területet biztosítottak. Elvétve, általában 6–7 százalék közötti értékkel fordul elő nagyobb terület, akár 40 hektár feletti nagyságú is. 1995-ben is a 10 hektár alatti átadott terület a jellemző (42,9 százalék).

A program keretében 1996-ban *művelt* köztulajdonú és/vagy bérelt földterület általában 11–20 hektár közötti (20 százalék) és 40 hektár feletti (20 százalék). Jellemző még (13,3 százalék) a 10 hektár alatti terület is. Az 1994-es és 1995-ös programok általában nagyobb, 40 hektár feletti, 20–40 hektár közötti területeket használtak.

földprogram működtetésével foglalkoznának. Ezek a szervezetek közhasznú társaságként, közalapítványként, esetleg alapítványként funkcionálnának. Az új szervezetek alapítói a települési (80 százalék) és a kisebbségi (20 százalék) önkormányzatok lennének.

5. A szociális földprogram hatásai, perspektívái

A települések általában (77,3 százalék) a Népjóléti Minisztérium által szervezett tájékoztatókon, illetve (9,1 százalék) minisztériumi körlevélből értesültek a szociális földprogramról. Minimális az országos média, a kollegiális információk és egyéb tényezők (egyaránt 4,5–4,5 százalék) szerepe a tájékoztatásban.

A program reklámozására, ismertetésére helyi szinten a személyes kommunikáció és a szórólapon, plakátok segítségével történő híradás volt a legelterjedtebb módszer (33,3–33,3 százalék). Fontos *információs közeg* a falugyűlés, közmeghallgatás és a polgármesteri fórum (25 százalék). A kisebbségi önkormányzatok szerepét 4,2 százalékra értékelték. Véleményük szerint a földprogramra jelentkezők döntését inkább a programszervezők (66,7 százalék), valamint a szűk család (16,7 százalék) és a polgármesteri hivatal (16,7 százalék) befolyásolták.

A működtetők becslése szerint egy-egy családnak egy termelési évben a földprogramból (együttesen számítva a pénzbeli és természetbeni jövedelmet) 17–30 ezer forintos (33,3 százalék), létminimum alatti (29,2 százalék), illetve 30–50 ezer forint közötti (16,7 százalék) vagy annál nagyobb (16,7 százalék) *jövedelme* származott. Ezeket a többletbevételeket a családok 95,8 százaléka alapvető, a megélhetéséhez szükséges kiadásokra használta föl.

A földprogram eddigi működése során főleg azzal a problémával találkoztak a működtetők, hogy a családok rosszul művelik a földet (45,5 százalék). *Probléma* még (13,6 százalék), hogy nincs megfelelő szakképzettségű személy az irányításhoz, illetve hogy az igénylőknek magas a száma (9,1 százalék) és a technikai háttér is hiányos (9,1 százalék), ennél csekélyebb mértékben pedig a kisebbségi önkormányzat következetlensége, a lopások gyakorisága, a föld rossz minősége is gondokat okoz.

Probléma esetén a kedvezményezett családok a program szaktanácsadó-jához (58,3 százalék) és a falu választott vezetőihez (37,5 százalék) fordulnak információért, támogatásért.

A földprogram *hatékonyságának* alapfeltételeként három elemet neveztek meg: a helyi menedzsment képességeit (45 százalék), a résztvevők hozzáállását (45 százalék) és a megfelelő termékválasztást (62,5 százalék). Ha újra lehet(ne) pályázni, a települések 91,7 százaléka (!) ismét *belekezd(ene)* a szociális földprogramba. A válasz fő okát abban jelölték meg, hogy a *rendszeres munka szocializációs szerepe* (69,6 százalék) nélkülözhetetlen a munkanélküli rehabilitációban, a szociális problémák kezelésében.

6. A működtetők jövőképei

A válaszolók szinte egyöntetű véleménye szerint (95,5 százalék) a program hasonló, folyamatosan *fejlesztett* formában stabil része lehet a szociális ellátásnak. Néhány százalék (5) kivételével senki sem támogatná a program leépítését. Ehelyett inkább a szociális földprogram lényeges *bővítését és kiterjesztését* támogatják (86,4 százalék). Megoszlanak a vélemények arról,

hogy vajon *kell-e* a programot a vállalkozóvá válás, a piaci termelés irányába fejleszteni. Ezt a törekvést a válaszadók 43,5 százaléka támogatja, 56,5 százaléka viszont nem. Utóbbiak jelentős része és mások is (89,5 százalék) a fejlődés útját abban látják, ha a programot *önellátást segítő* funkcióval stabilizálnák.

Az alternatívák megvalósításához az önellátás erősítését és a természetföldgazás fejlesztését javasolja a megkérdezettek közel fele (21,4–21,4 százalék). Emellett fontosnak tartják a nagyobb árbevétel biztosító kultúrák természetét (14,3 százalék), a technikai fejlesztések bővítését és gyorsítását (14,3 százalék), valamint az önkormányzattól való szervezeti függetlenedést (14,3 százalék). Említik még az *előfinanszírozás* szükségességét (7,1 százalék) és az öntudatosabb kedvezményezett kör mielőbbi kialakulását (7,1 százalék).

A működtetők több mint háromnegyede (78,3 százalék) szükségesnek tartja, hogy *rendszeres találkozókat* szervezzenek a földprogramban résztvevők között, ahol elsősorban ötleteket és tapasztalatokat cserélhetnek (73,7 százalék), valamint a problémákat és a terveket egyeztetethetnek, szakmai vonatkozásban is megvitathatnák (15,8 százalék).

Egyelőre egyenletesen oszlanak meg a vélemények (nemcsak a teljes mintában, hanem megyénként is) abban a kérdésben, hogy *kell-e* a programnak folyamatos térségi szintű koordinációs *menedzser szervezet*.¹⁴

A *működtetők 81,8 százalékának véleménye szerint az érintett családok életét alapvetően* megváltoztatja a szociális földprogramban való részvétel. Ez is megerősíti, hogy a program legfontosabb hozama: a *tevékenység „visszaintegrálja a családokat a munka világába”*.

A működtetők egyéb észrevételei közül (a kutatók „három kívánságaként”) néhányat emelünk ki. Lehetővé kellene tenni „állami földterületek bekapcsolását” a programba, „csökkenteni lehetne az adminisztrációt” és „érdemes országossá fejleszteni” a szociális földprogramot.

V. Javaslatok¹⁵

1. A vizsgálatból kitűnik, hogy a szociális földprogram legagilisabb szervezői a választott települési vezetők és a polgármesteri hivatalok munkatársai. Ugyanakkor gond is, hogy az önkormányzati hivatalok kissé „ránehezdednek” a földprogram intézményére, a hivatal mentalitását, bürokratizmusát teszik munkamódszerré stb. Az *önkormányzatok érdekeltségét és „izoláltságát”* a programban a rászoruló családok szociális lehetőségeinek javításából származó közvetett haszon túl is érdemes erősíteni.

¹⁴ Patthelyzet alakult ki (50 százalék igennel, 50 nemmel válaszolt), mely megítélésünk szerint akkor oldódhat, ha ezek a területi menedzser szervezetek *folyamatos tevékenységükkel* megerősítik szerepüket, nélkülözhetetlenebbé teszik magukat a földprogram helyi irányítói és kedvezményezettjei számára egyaránt. Jelenleg két polarizálódott vélemény tömbösödik: „felesleges, mert a termelésben a helyi adottságok a meghatározóak” (35,3 százalék), illetve „hatékonyabb lehet a szervezés, az értékesítés területi szinten” (47,1 százalék).

¹⁵ Az eredeti javaslatok változatlan közlése talán visszaadja az alaptanulmány hangulatát, fontosabb jellemzőit stb., egyúttal pedig a kutatás eredményének is pontos fokmérője lehet.

2. Helyi szintről sürgetik az önkormányzat szociálpolitikai munkájában az aktív és passzív eszközök összehangolását. „Csak az kaphasson segílyt, aki végképp nem tud munkát vállalni” – javasolják. Ehhez alapvető szemléletváltásra lenne szükség, a segítéyzetti körtől a főhatóságokig. Amennyiben például a szociális földprogram *törvényi jogszabálmódosítás* révén (mint a szociális ellátó rendszer aktív eszköze) bekerülne a szociális törvénybe, úgy országosan is lehetőség nyílna a program eddigi tapasztalatainak adaptálására, hasznosítására.

3. Ágazati, főhatósági szintű egyeztetések szükségesek ahhoz, hogy a földprogramhoz kapcsolódó *támogatások szélesebb körűvé* váljanak. Előrelépés elsősorban a Munkaügyi Minisztérium és központon kívüli szervei finanszírozási lehetőségeinek javításától remélhető. Folytatható, esetleg bővíthető az agrártámogatások beválnak látszó folyamata.

4. Az Országos Közmunka Tanács a programjain keresztül érvényesülő *pótlólagos tőkebeviteli szerepe* mellett hatékony(abb)an segíthetné a tartósan munkanélküliek *rehabilitációs folyamatait*, a földprogramban tevékenykedő potenciális munkaerőket támogathatná abban, hogy tartósan jelen legyenek a munkaerőpiacon, munkavállalóként vagy egyéni gazdálkodóként.

5. A kiterjesztett, bővített-továbbfejlesztett szociális földprogramok összeillesztése, integrálása a komplex térségfejlesztési programok körébe a továbblépés ígéreates útja lehet.

6. A szociálpolitikuskok – érthető szakmai és erkölcsi megfontolások miatt – irtóznak a cigány népesség megkülönböztető kezelésétől. Úgy gondoljuk, nem minősíthető „C betűs” szociálpolitikának az, ha a roma népesség tradícióira, sajátosságaira építő, az egyre erősebb igényként jelentkező integrálódást segítő *roma szociális programok* születnek például a szociális földprogram keretében. Ennek pozitív diszkrimináción alapuló kimunkálása a programgazda, a menedzserszervezet, a működtetők és a kedvezményezett családok közös tevékenységével végezhető el.

7. A romák körében nem jellemző a földtulajdon, hiszen – szemben a megkérdezettek 39,3 százalékos arányával – mindössze 10 százalékuk rendelkezik saját tulajdonú földterülettel. Amennyiben a későbbiekben a földprogram fejlesztése ezt lehetővé teszi, célszerűnek tartanánk, ha a program támogatná a *saját földdel* rendelkező családokat (romákat és nem romákat egyaránt) olyan gépi szolgáltatásokkal, szaktanácsadással, vetőmaggal, az értékesítési lehetőségek feltárásával és biztosításával stb., amely a *tulajdonosi és a gazdatudat* kialakulásához, illetve megszilárdulásához vezethetne.

8. A roma népesség 66,7 százalékában csatlakozik a házhoz kisebb-nagyobb művelhető kert, viszont ezen földterületeknek csak 80 százalékát művelik meg. A földprogram egyik részprogramjaként a kertek rendszeres és intenzív művelésére is kiírható pályázat. A „munka világának” házközeli állandósulása, a természetvédelem, az intenzitásból adódó többelhaszon stb. indokolna egy ilyen vagy hasonló, a *kertre építő* alprogramot.

9. A segítéyzettségi adatokból kitűnt, hogy a roma népesség érdekérvényesítő, segítéykijáró képességei lényegesen fejlettebbek, mint a nem roma, szociális helyzetüket tekintve vélhetően hasonlóan jogosult rétegeké. Speciális, a térségi menedzserszervezetek által kimunkálható és megszervezhető

módon a *nem roma népesség számára* „segélyszerző tréningek”, tanácsadók szervezhetőek.

10. Érdemes lenne a szociális földprogram kedvezményezetteit (vagy azok családtagjait?) a nyugat-európai és főleg az amerikai protestáns hagyományokon nyugvó vasárnapi iskolákhoz hasonló *rendszeres szakmai és általános képzésben* részesíteni. Az érdekeltségi és a konkrét szakmai program kimunkálása a szakértők és a helyben érdekeltek közös munkájával alakítható ki.

11. Feltétlenül *erősítésre szorul* a földprogram *működtetői-szervezési háttere*, az *értékesítés* rendszerének, lehetőségeinek kimunkálása.

12. A vizsgálat egésze, s a kedvezményezettek és a működtetők megnyilvánulásai szükségessé teszik, hogy a *több szintű, rendszeres szakmai* tanácsadó-értékelő-ellenőrző képzéseket, találkozási rendszereket, egy komplex *monitoring* szisztémát dolgozzanak ki, amelyek során szerepet kaphatnak többek között a segítő civil szervezetek és a gazdajegyzők is.

13. A *programokat konkrét*, a tevékenységekre koncentráló egyedi és/vagy tematikus (résztevő, kísérő stb.) módszerekkel kell *elemezni*. Az így nyerhető információk a program további sikere, társadalomba és gazdaságba ágyazottsága szempontjából is szükségesek és hasznosak, az ehhez biztosítandó forrás hosszabb távon megtérülő beruházás.

14. A kedvezményezettek és a működtetők közötti szerződések számának megítéléséhez a jelzett szereplők között jelentős diszkrepanciát tapasztaltunk. Érdemes lenne megvizsgálni a *szerződéskötések* tényleges arányát, illetve a következő időszak programjaiban megvalósítani a minél teljesebb körű szerződéses kapcsolatokat. A szerződés ugyanis a benne foglalt garanciákon túl például kitűnő szocializációs eszköz is.

15. A *programvezetők képzése* a szociális földprogram általános eredményességét is növelheti.

16. Ott, ahol megvan a minősített gazdasági és személyi feltételrendszer, az arra alkalmas tradíciókkal és termelési feltételekkel bíró településeken (esetleg kistérségekben) *piaci alapú termelési integrációs program* indítható, árutermelési céllal. Az eredményes tevékenységekből képződő, kiegészítő jövedelmek a program számára növekvő visszatérülést jelenthetnek és megalapozhatják újabb kiegészítő program biztosítását a részt vevő családok számára.

17. A szociális földprogram szociális elemeinek fejlesztése mellett fontos a program *földalapjának növelése*. Ehhez a forrást az állami tulajdonban maradt, mezőgazdaságilag művelhető területek részleges felhasználásával lehet előteremteni.

18. Megoszlanak a működtetői vélemények, hogy vajon kell-e a programot a *vállalkozóvá válás*, a piaci termelés irányában fejleszteni. Megítélésünk szerint a vállalkozói alternatíva a program további építésének lehetséges, a tágabb gazdasági környezetben és hosszabb távon is életképes lehetősége.

19. A program szolgáltatási szintjének emelésével, juttatási körének tágításával *növelni* lehetne az *önellátás mértékét* a kedvezményezett családok háztartásában.

20. A települések közös pályázatokat kis számban, főleg gépi szolgálta-

tásra és növénytermesztési együttműködésre nyújtottak be. A *programtársulások* ösztönzésére speciális, kedvezményeket rejtő pályázati feltételek kidolgozása szükséges.

21. Probléma esetén nem tud kihez fordulni a teljes minta 14,6 százaléka (minden hetedik család!). Hajdú-Bihar megyében például a megkérdezettek 36,7 százaléka tanácstalan. Ezért is *javasoljuk a térségi menedzserszervezetek megerősítését, a többszintű, speciális segítő programok, tanácsadások, illetve ellenőrzések rendszerének kidolgozását és folyamatos működtetését.*

22. *Cibakházán* az 1940-es évek elején a magánalapítványként szervezett *Basch Lóránt Alapítvány* számos, a mai kor, a szociális földprogram számára is hasznosítható elemet tartalmazott. Az alapítvány segítségével 1700 holdon termeltek mezőgazdasági terményeket az elszegényedett sorban lévők, 25 évre szóló szerződés alapján. A kedvezményezettek bevételeiből visszaszámraztatott összegekből szülőotthont, bölcsődét és öregek otthonát építettek. (Az alapítványt 1949-ben felszámolták, működését igazoló dokumentumok azonban rendelkezésre állnak. *Vizsgálata* a szociális földprogram fejlesztésében is hasznos adalékokkal szolgálhatna.)